

ΧΡΙΣΤΟΣ Α. ΤΕΖΑΣ

Ο ΕΥΘΥΜΗΣ Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (†2012) ΚΑΙ
Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

I

Η όδός προς τη φιλοσοφία του Ευθύμη Παπαδημητρίου

Προτού προχωρήσουμε στην παρουσίαση του θέματος, ενδείκνυται, νομίζω, να γίνει σύντομη αναφορά στην όδόν, την πορεία του Ευθύμη Παπαδημητρίου προς τη φιλοσοφία γενικότερα και την αρχαία ελληνική φιλοσοφία ειδικότερα. Όπως είναι γνωστό και όπως ο ίδιος γράφει στο υποβληθέν το 1994 Υπόμνημά του στο Τμήμα, σπούδασε (1958-1964) στη Νομική Σχολή Αθηνών νομικά και πολιτικές επιστήμες. Αλλά μετά τη στρατιωτική του θητεία (1964-1966) “το φθινόπωρο του 1969” αναχώρησε για τη Γερμανία, όπου «εργάστηκε» και «συνέχισε τις σπουδές του (1969-1978) στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, στην κατεύθυνση Φιλοσοφίας, Κοινωνιολογίας και Ιστορίας». Κατά τη διάρκεια των 17 ολόκληρων εξαμήνων των μεταπτυχιακών σπουδών του παρακολούθησε 151 μαθήματα και 22 σεμινάρια. Αναφέρει¹ και τα ονόματα των καθηγητών που παρακολούθησε, κάπου είκοσι πέντε (25) καθηγητών Φιλοσοφίας, επτά (7) Κοινωνιολογίας και πέντε (5) Ιστορίας.

Η μεγάλη στροφή του Ευθύμη Παπαδημητρίου από τις νομικές και πολιτικές επιστήμες της Νομικής Σχολής στη φιλοσοφία πρωτίστως και δευτερευόντως στην κοινωνιολογία και ιστορία (οι μεταπτυχιακοί φοιτητές στα γερμανικά πανεπιστήμια ήταν και είναι ακόμη –όσο γνωρίζω– υποχρεωμένοι να δηλώνουν και να παρακολουθούν τρία μαθήματα, ένα κύριο και δύο δευτερεύοντα) δεν υπήρξε

---

1. Παπαδημητρίου 1994: 5.

---

* Ο Χρίστος Α. Τέζας είναι ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

αιφνίδια και αναπάντεχη απόφαση, αλλά απόρροια της κλίσεως που αισθανόταν για τη φιλοσοφία από τα φοιτητικά του χρόνια (1958-1964). Γι' αυτό, σύμφωνα με πληροφορία του ιδίου², παρακολουδούσε «με ιδιαίτερο ζήλο όλα τα αξιόλογα μαθήματα που διδάσκονταν εκείνη την εποχή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών» καθώς και στο «Αθήναιον». Για το «Αθήναιον»³, «Σχολή Ελευθέρων Σπουδών»⁴, πολύ όμως υψηλού επιπέδου, αναφέρει μερικούς, τους σημαντικότερους εκ των καθηγητών του, Ε.Π. Παπανούτσο, Κ. Δεσποτόπουλο⁵ κ.ά. Δεν κάνει όμως λόγο για διδάσκοντες στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Αλλά, όπως είναι γνωστό, την εποχή εκείνη —καθώς και κατά τις προηγούμενες δύο δεκαετίες από το 1939 (και ως το 1968 που συνταξιοδοτήθηκε)— δέσποζε στη Φιλοσοφική Σχολή καθώς και σε άλλες Σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά και στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, όπου διδασκόταν φιλοσοφία, ο Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος. (Κατά τον ίδιο τρόπο —*mutatis mutandis*— δέσποζε στο «Αθήναιον» ο Ευάγγελος Παπανούτσος τα χρόνια 1946-1967⁶.) Όσο και αν κανείς μπορεί να μη συμφωνεί

2. Παπαδημητρίου 1994: 4 κ.ε.

3. Το «Αθήναιον», Μορφωτικός Σύλλογος, ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1946, με πρωτοργάτη τον Ε. Π. Παπανούτσο, από ομάδα πνευματικών ανθρώπων (μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου ο δάσκαλός μου, Βασίλειος Ν. Τατάκης) με σκοπό να παρέχει κατ' έτος, σε δύο εξάμηνα, μαθήματα ελευθέρων σπουδών τις βραδινές ώρες σε όσους επιθυμούσαν να λάβουν μία μόρφωση πέραν από εκείνη που είχαν λάβει ως τότε. Βλ. σχετικά Παπανούτσος 1982: 58 (: «Τόρυσσα ... τόν μορφωτικόν Σύλλογον «Αθήναιον» ... και είχα ως επόπτης σπουδών τήν εύθύνην του προγράμματος» (βλ. και σ. 85 - 88), και το 1967 «... σταμάτησα ... τά μαθήματά μου στό «Αθήναιον» [πού ανέστειλε τή λειτουργεία του]») (Δημαράς 1990^ο, 1974^ο): 211 κ.ε. Μπενάκης 1987: 209 - 224.

4. Στα διανεμόμενα Προγράμματα αναγραφόταν πάντα: «Μορφωτικός Σύλλογος Αθήναιον». Έτος ίδρύσεως 1946. Σχολή Ελευθέρων Σπουδών, Αθήνα, Αμερικής 11», σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Μπενάκης (1987: 209).

5. Για το έργο και των δύο αυτών διαπρεπών ανθρώπων του πνεύματος και ακαδημαϊκών, Ε. Π. Παπανούτσο (1900 - 1982) και Κ. Ι. Δεσποτόπουλου (5/2/1913 - 7/2/2016), δικαίως υπάρχει εκτενής νεοελληνική —και όχι μόνο— βιβλιογραφία και παρέλκει εδώ αναφορά σ' αυτήν. Ειδικά όμως για τον Δεσποτόπουλο, που ο θάνατός του (7/2/2016) βρήκε αυτό το άρθρο έτοιμο για δακτυλογράφηση, θα ήθελα να προσθέσω μια προσωπική μαρτυρία. Τα βιβλία του (και μάλιστα εκείνα για τον Πλάτωνα) τα μελετούσα από τη δεκαετία του 1960 προσωπικά τον γνώρισα το 1985. Τελευταία φορά που τον συνάντησα ήταν αρχές Νοεμβρίου του 2006. Τότε έκλεινε σχεδόν τα 93 του χρόνια. Τον επισκέφθηκα στο γραφείο του στην Ακαδημία Αθηνών. Καθισμένος στην πολυθρόνα έγγραφε. Όταν σήκωσε το κεφάλι του, έμεινα έκπληκτος διαπιστώνοντας ότι τα μάτια του ήταν μισάνοιχτα. Στην ερώτηση, που συννεσταλμένα τού έκαμα για την υγεία του, η απάντησή ήταν: «Γράφω, άρα υπάρχω». Τού είπα ότι τον έβλεπα πολύ καλά και τού ευχήθηκα να τα εκατοστήσει διατηρώντας την πνευματική του διαύγεια. Μ' ευχαρίστησε εκ βάθους καρδιάς. Τού ζήτησα κατόπιν ευγενώς να μου επιτρέψει να θέσω υπ' όψιν του ένα θέμα. Αφού μου απάντησε ευγενέστατα «ευχαρίστω», τού ανέφερα ότι, με πρωτοβουλία μου, στον Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων ιδρύθηκε δημόσιο *Εργαστήριο Πλατωνικών και Αριστοτελικών Μελετών* και ότι η βιβλιο-

με τον Θεοδωρακόπουλο και τη φιλοσοφική κατεύθυνση που εκπροσωπούσε — και που είναι ο Νεοκαντιανισμός περί αξιών της σχολής της Βάδης⁷, με επιδράσεις όμως στον Θεοδωρακόπουλο απευθείας από τον ίδιο τον Kant, αλλά και τον Hegel, τον Goethe, και αρκετούς άλλους νεωτέρους και συγχρόνους του φιλοσόφους, τη φιλοσοφία των οποίων είχε αφομοιώσει όσο λίγοι νεοέλληνες φιλόσοφοι και φιλοσοφούντες, αλλά με επιδράσεις και από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και προπάντων από τον Πλάτωνα⁸, ως δάσκαλος της Φιλοσοφίας ο Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος γοήτευε τους ακροατές του, όπως γοήτευαν τους ακροατές τους και ο Ε. Π. Παπανούτσος⁹ και ο Κ. Ι. Δεσποτόπουλος (αλλά πι-

---

θήκη του συγκροτείται από δωρεές φυσικών και νομικών προσώπων. Προτού καν τελειώσω, με συνηγάρη θερμά και μου είπε: «Σε μία εβδομάδα θα έχετε και τα δικά μου βιβλία». Πράγματι σε μία εβδομάδα τα βιβλία του ήταν στα Γιάννινα και έκτοτε κοσμούν τη βιβλιοθήκη του *Εργαστηρίου* (μαζί βέβαια με πολλά άλλα). Περιττεύει, ίσως, κάθε σχόλιο, αλλά δεν μπορώ να μην προσδέσω ότι η προαναφερθείσα τελευταία συνάντησή μου με τον αείμνηστο πια Κ. Ι. Δεσποτόπουλο καθώς και η εν γένει στάση ζωής και συμπεριφορά του σε δύσκολα χρόνια (μαζί με την εμβριθεία των συγγραμμάτων του) θα μείνουν ανεξίτηλες στη μνήμη μου.

6. Βλ. σχετικά Μπενάκης 1987: 209-224.

7. Η Σχολή του Marburg επέμενε προπάντων στη γνωσιολογία και την φιλοσοφία των επιστημών, ενώ υπήρξαν και άλλες, λιγότερο σημαντικές τάσεις.

8. Δυστυχώς ο Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος δεν άφησε μια Εισαγωγή στον Πλάτωνα αντάξια της βαθιάς γνώσης που διέθετε της πλατωνικής φιλοσοφίας· κι αυτό συνιστά ένα κενό κυρίως για την ελληνόγλωσση αλλά και για τη διεθνή βιβλιογραφία. Η *Εισαγωγή στον Πλάτωνα* (1941⁴, 1970⁵, αλλά μάλλον και άλλες εκδόσεις ή ανατυπώσεις, καθώς και άλλα βιβλία του για επιμέρους πλατωνικούς διαλόγους ή θέματα της πλατωνικής φιλοσοφίας), με την οποία *Εισαγωγή* ανατράφηκαν πνευματικά γενεές ελλήνων φοιτητών κυρίως της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών αλλά και πολλοί άλλοι φιλομαθείς, δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες μας. Ένας λόγος που, κατά τη γνώμη μου, οδήγησε τον Θεοδωρακόπουλο σ' αυτό το αποτέλεσμα είναι η μεγάλη αυτοπεποίθησή του για τη δική του ερμηνεία της πλατωνικής φιλοσοφίας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν αναφορές σ' ερμηνεία άλλων παρά μόνο σ' ελάχιστα χωρία του πλατωνικού *Corymbus*. Στην ξένη βιβλιογραφία υπάρχουν πολλά και σημαντικά έργα ερμηνείας της πλατωνικής σκέψης, με μία προσέγγιση που γίνεται ως επί το πλείστον κατά διάλογο και όχι κατά συστηματικό τρόπο. Αυτή την προσέγγιση, την κατά διάλογο, έχουν προκρίνει οι σημαντικότεροι πλατωνιστές, διότι —μάλλον— πιστεύουν ότι ο Πλάτων σε κάθε διάλογο αναπτύσσει τις απόψεις που εκείνη την χρονική περίοδο θεωρούσε ορθές. Γι' αυτό η πλατωνική φιλοσοφία δεν αποτελεί φιλοσοφικό σύστημα, πράγμα που δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ορισμένες σταθερές, όπως η δικαιοσύνη και κυρίως η διαχρονική έγνοια του Πλάτωνα για την πολιτείαν. Ο Θεοδωρακόπουλος ακολουθεί συστηματική προσέγγιση και δίνει τη δική του ερμηνεία της πλατωνικής φιλοσοφίας, μια ερμηνεία ιδιαίτερα σημαντική και αναμφίβολα τη σημαντικότερη απ' όσες έχουν δοθεί ως τώρα, τουλάχιστον από Νοέλληνες, ανεξαρτήτως των οποιωνδήποτε παρατηρήσεων ή και ενστάσεων, καιρίων ή μη, δύνανται πιθανώς να διατυπωθούν επ' αυτής.

9. Για τη γοητεία που ασκούσε στους μαθητές του και γενικά στους ακροατές του ο Ευάγγελος Παπανούτσος βλ. John P. Anton 2004: 14 κ.ε. (Για τη σημασία αυτής της γοητείας και την επίδραση του Ε.Π.Π. στο νεαρό τότε (1939) J. P. Anton βλ. Τέζας 2014-2015: 207-218.) Βλ. επίσης, εκτός πολλών άλλων μαρτυριών για το «Άθηναιον», Μπενάκης 1987: 209-224.

θανώς και άλλοι), που δίδασκαν στο «Αθήναιον» τα χρόνια 1958-1964, που ήταν φοιτητής ο Παπαδημητρίου. Δεν γνωρίζω σίγουρα, αλλά θεωρώ εντελώς απίθανο ο Ευθύμης Παπαδημητρίου να μην «άκουσε» τον Θεοδωρακόπουλο, να μην παρακολούθησε δηλαδή, έστω από περιέργεια, μερικές —τουλάχιστον— από τις παραδόσεις του. Σε αντίθετη περίπτωση γεννάται το εύλογο ερώτημα από ποιον παραδίνονταν τα «αξιόλογα μαθήματα στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών», δεδομένου ότι τα χρόνια 1958-1964 (τα φοιτητικά χρόνια του Παπαδημητρίου) ο Θεοδωρακόπουλος ήταν (από το 1939 και ως 1967) —στην πραγματικότητα— ο μόνος καθηγητής Φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, αφού ο άλλος καθηγητής Φιλοσοφίας, που τελικά, μετά από πολλές περιπέτειες, διορίστηκε το 1962¹⁰, δύσκολα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι έκανε «αξιόλογα μαθήματα». Ο Θεοδωρακόπουλος δίδασκε κυρίως Πλάτωνα αλλά και άλλους φιλοσόφους, αρχαίους, νεωτέρους και συγχρόνους, και ήταν, όπως προαναφέρθηκε, άμεσα επηρεασμένος από τον Kant, από τον οποίο όμως επηρεασμένος ήταν, ίσως μάλιστα περισσότερο, και ο Παπανούτσος, όπως συνάγεται από όλα σχεδόν τα συγγράμματά του¹¹, μια επίδραση που αναδεικνύεται και από το άρθρο του Παπαδημητρίου «Το ήθος του κριτικού φιλοσόφου και τα όρια της κριτικής φιλοσοφίας»¹². Επιπροσθέτως, ο Ε. Π. Παπανούτσος ασχολήθηκε και με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και μάλιστα τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, τον διάλογο του οποίου *Φαίδων* μετέφρασε στα Νεοελληνικά¹³, ο δε Κ. Ι. Δεσποτόπουλος έως τότε (το 1958) είχε δημοσιεύσει το περισπούδαστο βιβλίο του *Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος*¹⁴, ενώ αργότερα επανειλημμένα ασχολήθηκε στα συγγράμματά του με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία¹⁵. Ο Ευ-

10. ΦΕΚ Γ 121/12-5-1962.

11. Εκτός από τις πολλές αναφορές στις απόψεις του Kant, ο Ε. Π. Παπανούτσος μετέφρασε και τα μικρά δοκίμια του Kant: Παπανούτσος 1971.

12. Παπαδημητρίου 1987: 253-261.

13. Πλάτωνος *Φαίδων*, 1939. Στην ίδια σειρά ο Παπανούτσος μεταγλώττισε από την καθαρεύουσα στη δημοτική τη μετάφραση των βιβλίων Η, Θ, Ι της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, που είχε, αρχικά, σε καθαρεύουσα, εκδοθεί από τις Εκδόσεις «Φέξη», ενώ των προηγούμενων βιβλίων (Α - Ζ) της *Πολιτείας* τη μετάφραση είχε μεταγλώττισει ο ίδιος ο Ι. Γρυπάρης. Επίσης ο Παπανούτσος επιμελήθηκε την έκδοση εκατό (100) τόμων στην προαναφερθείσα σειρά («Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων»).

14. Δεσποτόπουλος 1980^ο (1957¹).

15. Το 1997 δημοσίευσε το βιβλίο του: *Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, (αποτελούμενο από 304 σελίδες, μικρού σχήματος), όπου αναφέρεται σε ουσιώδη θέματα της πλατωνικής φιλοσοφίας, τα οποία κατά καιρούς τον απασχόλησαν, ως πραγματικό λάτρη της αρχαίας ελληνικής και μάλιστα της πλατωνικής φιλοσοφίας.

θύμης Παπαδημητρίου ασχολήθηκε, εκτός από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, και με τον Kant. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι η αγάπη του ειδικά για τον φιλόσοφο του Königsberg (σημερινό Καλλίνινγκραντ υπό ρωσική κατοχή) οφείλεται στην εποχή των φοιτητικών του χρόνων, γιατί σίγουρα στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, κατά τη διάρκεια των δεκαεπτά εξαμήνων μεταπτυχιακών σπουδών του Παπαδημητρίου, έγιναν αρκετές παραδόσεις για τον Kant από γνώστες, ίσως μάλιστα βάσεις της φιλοσοφίας του Kant. Αντίθετα, η αγάπη και η ενασχόληση του Παπαδημητρίου με τη φιλοσοφία γενικά και την αρχαία ελληνική φιλοσοφία ειδικότερα είναι πολύ πιθανό να οφείλεται τουλάχιστον και στον Θεοδωρακόπουλο (όπως άλλωστε και στον Παπανούτσο, αλλά και στον Δεσποτόπουλο¹⁶). Κι αυτό όμως είναι μια εικασία, που έχει, ωστόσο, αρκετά ισχυρές βάσεις, όσο και αν μπορεί κανείς να έχει οποιεσδήποτε αντιρρήσεις.

II

Το διδακτικό έργο του Ευθύμη Παπαδημητρίου και η αρχαία ελληνική φιλοσοφία

Ο Ευθύμης Παπαδημητρίου τον Φεβρουάριο του 1978, οκτώμισι περίπου χρόνια μετά τη μετάβασή του στη Γερμανία, υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή του προφορικά, εξετασθείς σε διαδοχικές μέρες στη φιλοσοφία γενικά, αλλά και στην κοινωνιολογία και ιστορία, τα δύο δευτερεύοντα μαθήματα. Το θέμα της διατριβής του είναι: *Ethische und psychologische Grundlagen der aristotelischen Rhetorik*¹⁷, ήτοι: *Ηθικές και ψυχολογικές βάσεις της αριστοτελικής Ρητορικής*. Supervisor (Doktorfater στα Γερμανικά) υπήρξε ο καθηγητής Horst Seidl, συγγραφέας, εκτός άλλων, και βιβλίου για τον Αριστοτέλη με τίτλο *Der Begriff des Intellekts bei Aristoteles im philosophischen Zusammenhang seiner Hauptschriften*¹⁸, ήτοι: *Η έννοια της νόησης/του νου στον Αριστοτέλη σε φιλοσοφική συνάρτηση με τα σημαντικότερα έργα του*.

16. Με άλλα λόγια πρόκειται για ευτυχή συγκυρία: τα χρόνια 1958 – 1964 δίδαξαν στην Αθήνα τρεις κορυφαίοι νεοέλληνες φιλόσοφοι, α) ο Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος στη Φιλοσοφική Σχολή, αλλά και σε άλλες Σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς επίσης και στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, και β) ο Κ.Ι. Δεσποτόπουλος (κατόπιν, λόγω —κυρίως— χούντας, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Nancy της Γαλλίας και από τη δεκαετία του 1970 καθηγητής στην Πάντειο) καθώς και ο Ε.Π. Παπανούτσος στο «Αθήναιον». Και οι δύο τελευταίοι καθώς και όλως αδικαιολόγητα βρισκόνταν εκτός Πανεπιστημίων κι αυτό οφειλόταν σε καθαρά πολιτικούς λόγους αλλά και σε μεγάλη παρεξήγηση.

17. Παπαδημητρίου 1979.

18. Seidl 1972.

Όπως καθίσταται σαφές από τον τίτλο της διδακτορικής διατριβής του (*Ηθικές και ψυχολογικές βάσεις της αριστοτελικής ρητορικής*), ο Παπαδημητρίου ασχολήθηκε επισταμένως με την αριστοτελική ρητορική και με δύο — τουλάχιστον — άλλους κλάδους της αριστοτελικής φιλοσοφίας, την ηθική και την ψυχολογία. Όπως όμως ο ίδιος σημειώνει στο υποβληθέν το 1994 *Υπόμνημά του* (σ. 16), εκτός από την ηθική και ψυχολογία μελετά «ιδιαιτέρα...τη διδασκαλία του (sc. Αριστοτέλη) για τον άνθρωπο, αλλά και την πρακτική του φιλοσοφία», ήτοι την ηθική και την πολιτική, που, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποτελούν την πρακτική φιλοσοφία¹⁹. Η αναφορά αυτή στη διδακτορική διατριβή του (όπως θα καταστεί σαφές στη συνέχεια) καθώς και στα στοιχεία που ο ίδιος παρέχει γι' αυτήν, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση κυρίως του διδακτικού αλλά και του ερευνητικού έργου του για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Ο Ευθύμης Παπαδημητρίου, λοιπόν, δίδαξε, —φυσικό άλλωστε— ανελλιπώς, εκτός από τα χρόνια που βρισκόταν σ' εκπαιδευτική άδεια, και στο Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών (1984-2007) και στο ιδρυθέν το 1998 Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Τομέα Φιλοσοφίας.

Συμπτωματικά, και στα δύο Προγράμματα Σπουδών μάθημα Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας δίδαξε κατά το δεύτερο έτος των πανεπιστημιακών παραδόσεων του. Πάλι —αλλά στην περίπτωση αυτή σίγουρα όχι συμπτωματικά— οι παραδόσεις του με μάθημα της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας λήγουν το χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2006-2007, έτος της αφυπηρητήσεώς του από το Πανεπιστήμιο, κλείνοντας έτσι έναν κύκλο, όπως συνήθως συμβαίνει με τα *άνθρωπεια*.

Στο Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών ο Ευθύμης Παπαδημητρίου δίδαξε κατά σειράν «Προσωκρατική φιλοσοφία» (δύο εξάμηνα)²⁰, «Ψυχολογία και ανθρωπολογία του Αριστοτέλη» (ένα εξάμηνο)²¹, «Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη» (ένα εξάμηνο)²², «Η Στωική Φιλοσοφία» (ένα εξάμηνο)²³, και «Η αριστοτελική αντίληψη για τον άνθρωπο (ένα εξάμηνο)²⁴.

19. Αριστ. *Μετά τὰ φυσικά* E1, 1025 b 25: *πᾶσα διάνοια ἢ πρακτικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ θεωρητικὴ, φυσικὴ θεωρητικὴ τις ἂν εἴη, ἀλλὰ θεωρητικὴ περὶ τοιοῦτον ὃν ὁ ἔστι δυνατόν κινεῖσθαι...*

20. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1986: 7, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2005-2006: 67, 72.

21. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1986: 20.

22. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1987: 21.

23. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1989: 62.

24. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1994: 61.

Στο Προπτυχιακό, Πρόγραμμα Σπουδών συνολικά δίδαξε έξι εξάμηνα αρχαία ελληνική φιλοσοφία, από ένα μάθημα κάθε εξάμηνο. Τα τρία διδαχθέντα μαθήματα αφορούσαν φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Θα ήθελα να παρατηρήσω ότι, ως προς το Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, διαπιστώνονται δύο χρονικά κενά, δύο περίοδοι δηλαδή που επί ορισμένα χρόνια ο Παπαδημητρίου δεν δίδασκε αρχαία ελληνική φιλοσοφία στο Πρόγραμμα αυτό, ήτοι: α) από το 1988-1989, χειμερινό εξάμηνο, έως το εαρινό εξάμηνο του 1995, και β) από το εαρινό εξάμηνο του 1995 έως το εαρινό εξάμηνο του 2006. Αυτό όμως μπορεί να οφείλεται και στα ενδιαφέροντα του ιδίου, που μπορεί τότε να μην αφορούσαν την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, πράγμα πολύ δεμιστό, και στις ανάγκες του Προγράμματος, αλλά και στην επιθυμία του Παπαδημητρίου να ικανοποιούνται τα ενδιαφέροντα συναδέλφων κατωτέρων βαθμίδων. Δίδασκε, ωστόσο, αρχαία ελληνική φιλοσοφία από το χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 1999-2000 στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών.

Στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών δίδαξε αρχαία ελληνική φιλοσοφία όλα τα άλλα χρόνια εκτός από δύο χρόνια που ήταν σ' εκπαιδευτική άδεια. Τα θέματα που δίδαξε στο Πρόγραμμα αυτό αφορούσαν πάλι τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, ήτοι: «Αριστοτέλης, *Περί Ψυχῆς*» (ένα εξάμηνο)²⁵, «Η αριστοτελική αντίληψη για τον άνθρωπο» (τρία εξάμηνα)²⁶, και η «Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη» (ένα εξάμηνο)²⁷. Σύμφωνα με πληροφωρία του ιδίου²⁸, στα πλαίσια του μαθήματος Επιστημολογία δίδαξε τα *Αναλυτικά ὕστερα* του Αριστοτέλη. Επιπροσθέτως, στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία αναφερόταν στα πλαίσια ιστορικής επισκόπησης που επιχειρούσε του θέματος που κάθε φορά δίδασκε, όπως αυτό προκύπτει από τα Διαγράμματα Μαθημάτων. Πέραν όλων αυτών, ο Ευθύμης Παπαδημητρίου συχνά επέλεγε θέματα από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία για ανακοινώσεις σε συνέδρια, πανελλήνια ή διεθνή, ή σε ομιλίες που έκανε σε διάφορες πόλεις της Ελλάδος²⁹.

25. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1999: 36

26. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Πανεπιστήμιο Κρήτης 2001: 62, 2002: 43, 2004: 44 κ.ε. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2005-2006: 67, 72.

27. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Πανεπιστήμιο Κρήτης 2006: 46.

28. Παπαδημητρίου 2001: 2.

29. Παπαδημητρίου 1994: 73, 81.

III

Το ερευνητικό έργο του Ευθύμη Παπαδημητρίου και η αρχαία ελληνική φιλοσοφία

Με βάση τα στοιχεία που εγώ —τουλάχιστον— έχω στη διάθεσή μου και που δεν αποκλείεται να είναι ελλιπή, γιατί δεν μου εστάλησαν, πράγμα ανεξήγητο για μένα, στοιχεία από το Πανεπιστήμιο του Μονάχου, τα οποία παρακάλεσα να μου αποσταλούν, με συστημένη επιστολή που τους έστειλα στις αρχές Ιουνίου του 2014 και έκτοτε επανειλημμένα τους ενόχλησα, ο Ευθύμης Παπαδημητρίου μάλλον δεν ασχολήθηκε ερευνητικά με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, από την αρχή των μεταπτυχιακών του σπουδών ή λίγα χρόνια μετά τη μετάβασή του στη Γερμανία. Βέβαιο μάλλον είναι ότι κάποια στιγμή (το αργότερο γύρω στο 1973/1974) αποφάσισε να συγγράψει διδακτορική διατριβή για τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη κι αυτή η απόφασή του υπήρξε καθοριστική και για το διδακτικό και για το ερευνητικό έργο του. Στάθηκε η αρχή ενός πνευματικού δεσμού με τον Σταγ(ε)ιρίτη φιλόσοφο που κράτησε, όπως θα δούμε, δεκαετίες, έως το 2007 εμπράκτως, και ψυχικά ίσως πολύ περισσότερο. Η διδακτορική διατριβή του, αποτελεί αναμφίβολα το σημαντικότερο δημοσίευμά του για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ένα από τα σημαντικότερα της πνευματικής του παραγωγής. Ίσως σ' αυτό βοήθησε —όπως δεμιτό άλλωστε— και ο Doktorvater (επιβλέπων) καθηγητής Horst Seidl, συγγραφέας, όπως προαναφέρθηκε, και βιβλίου για τον Αριστοτέλη³⁰, σχετικού μάλιστα, με την ευρεία βέβαια σημασία του όρου «σχετικού», με τη διδακτορική διατριβή του Παπαδημητρίου.

Για τη διδακτορική διατριβή του Ευθύμη Παπαδημητρίου θα ήθελα να συνεχίσω και να επεκτείνω μία παρατήρηση που άρχισα πιο πάνω, γιατί πιστεύω ότι ο τίτλος της διατριβής μάλλον αδικεί τη διατριβή ως προς το εύρος των θεμάτων που διαπραγματεύεται. Πιο συγκεκριμένα, ο τίτλος της διατριβής συμπίπτει με τον τίτλο του τετάρτου κεφαλαίου της, πράγμα το οποίο, να χρησιμοποιείται τουτέστιν ο τίτλος ενός κεφαλαίου (ή ακόμη και μια μόνο πρόταση ή το κύριο συμπέρασμα) ενός βιβλίου ως τίτλος του βιβλίου, δεν είναι ασύνηδες ούτε ως κάτι το αποφευκτέο. Στην προκειμένη περίπτωση ο τίτλος της διατριβής δεν διαφέρει παρά μόνο κατά ένα άρθρο και δύο τελικά γερμανικά στοιχεία —n— από τον τίτλο του τετάρτου κεφαλαίου: *Ethische und psychologische Grundlagen der Aristotelischen Phetorik*, ο τίτλος της διατριβής, και «Die

---

30. Seidl 1971.

ethischen und psychologischen Grundlagen der Aristotelischen Rhetorik», ο τίτλος του κεφαλαίου. Κατ' αυτόν όμως τον τρόπο παρέχεται η εντύπωση ότι ο τίτλος της διατριβής καλύπτει κυρίως —τουλάχιστον— μόνο τις σελίδες αυτού του κεφαλαίου, ήτοι τις σελίδες 165-229, μόνο δηλαδή εξήντα τέσσερις σελίδες, ενώ αφήνει σχεδόν ακάλυπτες κυρίως τις σελίδες 23-165, τουτέστιν πάνω από εκατόν σαράντα σελίδες, όπου αναλύεται αρκούντως, κατ' εμέ, λεπτομερώς το περιεχόμενο της αριστοτελικής ρητορικής, όπως αυτή παρουσιάζεται κυρίως —αν όχι αποκλειστικά— στο ομώνυμο έργο του Αριστοτέλη *Ρητορική* ή *Τέχνη ρητορική*³¹ (σε αντιδιαστολή και διάκριση από άλλες προγενέστερες και σύγχρονες ρητορικές τέχνες³²) και δίνεται, θα λέγαμε, το ρητορικό επιχείρημα κατά τον Αριστοτέλη, η δομή δηλαδή της αριστοτελικής ρητορικής. Αυτή η ανάλυση ορθώς κρίθηκε ότι ήταν αναγκαία, προκειμένου να καταστεί δυνατή η τεκμηρίωση της άποψης ότι οι βάσεις της αριστοτελικής ρητορικής είναι ηθικές και ψυχολογικές. Θα έπρεπε συνακόλουθα αυτό ν' αποτυπώνεται και στον τίτλο της διατριβής κατά τρόπο εναργέστερο, αφού βασικά αυτή αποτελείται από δύο μέρη, ανισομερή μάλιστα, τη δομή της αριστοτελικής ρητορικής, αφενός, υπερδιπλάσιο αυτό το μέρος, και τη δεμελίωσή της πάνω στην ηθική και ψυχολογία, αφετέρου. Το γεγονός όμως αυτό ίσως να οφείλεται στην κατεύθυνση της σκέψης του Παπαδημητρίου προς τη ψυχολογία και την ηθική περισσότερο και λιγότερο προς την τεχνική της ρητορικής. Κι αυτό που απλώς υποδηλώνεται στη διατριβή επιβεβαιώνεται κατά τρόπο σαφέστερο από τ' αν-

31. Η πρώτη γραφή των δύο πρώτων βιβλίων της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη (εκτός από τα κεφάλαια 23-24 του II βιβλίου) τοποθετείται από τον Düring (1991: A'111-113) στην περίοδο 360-±355 π.Χ. της συγγραφικής του δραστηριότητας, ενώ η επεξεργασία των βιβλίων I-II και η πρώτη γραφή του βιβλίου III τοποθετείται στην περίοδο ±355-347· νέα επεξεργασία όλου του έργου (I-III βιβλίων) τοποθετείται στην περίοδο 334-322 π.Χ.

32. Σύντομη ιστορία της ρητορικής τέχνης στην αρχαιότητα γενικά βλ. Sontheimer-Ziegler (Hrsg.) 1979: Bd. 4, στ. 1396-1415. Η ρητορική, που κατά μία παράδοση ανάγεται στον Όμηρο (ο Φοίνιξ [Όμηρου *Ιλιάδος* I 443] θυμίζει στον Αχιλλέα ότι του δίδαξε: *μύθων τε ρήτῃρ ἔμμεναι πρῆκτῆρά τε ἔργων*), στο έργο του οποίου περιβάλλονται με ιδιαίτερη εκτίμηση οι καλοί ομιλητές (: Οδυσσεύς, Νέστωρ, Φοίνιξ, Αίας), αναπτύχθηκε προπάντων στην Σικελία τον 5ο αι. π.Χ. (Εμπεδοκλής, Κόραξ, Τ(ε)ισίας, και κυρίως Γοργίας), γνώρισε μεγάλη ακμή με την Αρχαία Σοφιστική (Γοργίας, Πρωταγόρας, Αντιφών κ.ά.), και με τους δέκα αθηναίους ρήτορες (5ο-4ο αι.), συνέχισε κατά την ελληνιστική εποχή, επηρεάζοντας και τους Ρωμαίους, από τον δεύτερο αι. π.Χ. και μετά, και στο Βυζάντιο θρυσκόταν σε πολύ μεγάλη περιωπή και αποτελούσε βασικό μάθημα τόσο της *ἐγκυκλίου παιδείας* όσο και της ανωτέρας εκπαιδύσεως (*μαῖστωρ τῶν ρητόρων*) (για τη ρητορική στο Βυζάντιο βλ. Hunger (1991: A' 138-299). Θα ήθελα, να σημειώσω εν προκειμένω, ότι η ρητορική, που κατ' αρχάς γεννήθηκε στη Σικελία από πρακτικές, δικονομικές ανάγκες, υπηρέτησε εν συνεχεία τις ανάγκες της δημοκρατίας, αλλά συνέχισε και μετά επί αιώνες ν' ασκείται, ίσως γιατί το ελληνικό έθνος ρέπει προς τη θεωρία.

τικείμενα της αριστοτελικής φιλοσοφίας, που ο Παπαδημητρίου επέλεγε για διδασκαλία: είναι οπωσδήποτε ευρύτερα από το περιεχόμενο της διατριβής, αλλά σχετίζονται περισσότερο με την ηθική και ψυχολογία —αν δεν αναφέρονται σαφώς σ' αυτές— παρά με τη ρητορική τέχνη. Το ίδιο, αλλά σε μικρότερο βαθμό, θα μπορούσε ίσως να ισχυριστεί κανείς ότι ισχύει και για το ερευνητικό του έργο.

Ενώ, λοιπόν, η διατριβή για τη ρητορική του Αριστοτέλη τελείωσε τον χειμώνα του 1977 και εκδόθηκε το 1979, αν κρίνουμε από τις πρώτες δημοσιεύσεις του Ευθύμη Παπαδημητρίου, συνάγεται αβίαστα, μάλλον, το συμπέρασμα ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 τον απασχολούσε και η νεώτερη φιλοσοφία, ερευνητικά μάλιστα. Έτσι, πριν από το 1971, σύμφωνα με πληροφορία του ιδίου³³, «σε συνεργασία με τον H. M. Nobis... επεξεργάστηκε και μετέφρασε» το έργο του Ch. R. Darwin «Δοκίμιο για την καταγωγή των ειδών», διορθώνοντας την παλαιότερη μετάφραση της Maria Semon (Leipzig/Berlin 1911). Επίσης, τον χρόνο (1977) αποπεράτωσης της διατριβής έχουν ως χρόνο έκδοσης δύο άρθρα του, ένα ολιγοσέλιδο με θέμα από τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη για τον δυϊσμό ύλη-μορφή: «Der Materie-Form-Dualismus und die aristotelische Lehre vom Menschen»³⁴, που γράφτηκε, όπως θα δούμε πιο κάτω, το 1976, αλλά και ένα άλλο πολυσέλιδο για τις σχέσεις των πρώτων επιστημονικών εταιρειών με τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία: «Zum Verhältnis wissenschaftlicher Gesellschaften-industrieller Revolution in England»³⁵.

Και αν ως προς τη συγγραφή διδακτορικής διατριβής —κομβικό οπωσδήποτε σημείο των επιστημονικών ενδιαφερόντων κάποιου— υπερίσχυσε γι' αγνώστους, σ' εμένα τουλάχιστον, και διάφορους λόγους η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, από τον κατάλογο του συνόλου των έργων του αλλά και από τον κατάλογο των πανεπιστημιακών παραδόσεων του προκύπτει ότι τον περισσότερο χρόνο κυρίως από την αποπεράτωση —και τυπικά— της διδακτορικής διατριβής του και μετά τον διέδετε και τότε και αργότερα (που ανέλαβε διδακτικά καθήκοντα) και ως προς το διδακτικό και ως προς ερευνητικό έργο στη νεώτερη και σύγχρονη φιλοσοφία ή στη μελέτη σύγχρονων φιλοσοφικών ρευμάτων ή κινήματων, όπως η οικολογία.

33. Παπαδημητρίου 1994:10 στην ίδια σελίδα (10) παραπέμπει στη σελ. 32 του δημοσιεύματος, όπου αναφορά στη μορφή της συνεργασίας του με τον Nobis και στη συμβολή του ιδίου. Το δημοσίευμα αυτό δυστυχώς δεν μπόρεσα να το προμηθευτώ.

34. Παπαδημητρίου 1977: 305-314.

35. Όπως γράφει ο ίδιος (Παπαδημητρίου 1994: 12) «δημοσιεύτηκε στο τεύχος 7/1977 του ABG («Analysen und Berichte aus Gesellschaft und Wissenschaft») του «Institut für Gesellschaft und Wissenschaft IGW» του Πανεπιστημίου Erlangen-Nürnberg, σ. 103-48.

Μία επισκόπηση, ωστόσο, των δημοσιευμάτων του Παπαδημητρίου για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία μετά τη διδακτορική διατριβή του θα είχε, νομίζω, κάτι να προσθέσει, αλλά ο χρόνος δεν το επιτρέπει. Θα περιοριστώ γι' αυτό στην αναφορά των τίτλων και σε πολύ ελάχιστα σχόλια, κυρίως ως προς την μέθοδο, σχόλια που οπωσδήποτε παρέχουν βάση και αφορμή για περαιτέρω σκέψεις. Έτσι στο προαναφερθέν άρθρο του για τον δυϊσμό «ύλη-μορφή», σύμφωνα με τα συμπεράσματα του ίδιου, «το σώμα του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από τον Αριστοτέλη ως το «υποκείμενον» και «υλική αρχή» του, η δε ψυχή ως το «είδος», η ειδολογική του αρχή και η «πρώτη εντελέχεια»³⁶, κι αυτό είναι το χαρακτηριστικό του ανθρώπου.

Τις απόψεις του ο Παπαδημητρίου τις τεκμηριώνει σε χωρία από τα έργα του Αριστοτέλη, κυρίως από τα *Μετὰ τὰ φυσικά* (απ' όπου σχεδόν τα μισά χωρία), το *Περὶ ψυχῆς* (σχεδόν το ένα τέταρτο των χωρίων) και δευτερευόντως από τα έργα *Κατηγορίαι*, *Περὶ ζώων γενέσεως*, *Φυσικὴ ἀκρόασις*, *Πολιτικά* και *Ἠθικά Νικομάχεια*, από το καθένα από τα οποία προέρχονται τρία ή τέσσερα χωρία. Δεν υπάρχει καμία αναφορά σε έργο δευτερεύουσας βιβλιογραφίας ούτε και στα σημαντικότερα σχόλια που υπάρχουν στους αρχαίους σχολιαστές του Αριστοτέλη, αλλά και στη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία για τα προαναφερθέντα έργα του Αριστοτέλη. Αυτό θα δικαιολογούνταν ίσως να το κάνει σε μεταγενέστερο στάδιο. Η εργασία όμως αυτή αποτελεί, όπως σημειώνει ο ίδιος³⁷, ανακοίνωση που έγινε στις 24 Αυγούστου του 1976 στο ενδέκατο Διεθνές Συνέδριο για τον Hegel³⁸, άρα ένα εξάμηνο περίπου πριν από την αποπεράτωση της διατριβής, γεγονός που σημαίνει ότι η αρχική —τουλάχιστον— γραφή της εργασίας έγινε, προφανώς, νωρίτερα. Το γεγονός αυτό μαζί με την έκδοσή της στον τόμο της *Φιλοσοφίας* του 1977 εξηγεί και τη μορφή της εργασίας. Ωστόσο, οι παρατηρήσεις αυτές δεν σημαίνουν ότι τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο Παπαδημητρίου δεν είναι ορθά, απλώς αποσκοπούν στην υπόμνηση πως, δεδομένου ότι πολλά χωρία του Αριστοτέλη αλλά και άλλων φιλοσόφων επιδέχονται και διαφορετική ή ακόμη και διαφορετικές ερμηνείες, βοηθείται ο ερευνητής αλλά και ο αναγνώστης, όταν έχει υπ' όψιν του και τις γνώμες των άλλων. Αυτό κάνει ο Παπαδημητρίου στην επόμενη αλλά και σε άλλες εργασίες του.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1978, στο Παγκόσμιο Συνέδριο για τον Αριστοτέλη, που έγινε στη Θεσσαλονίκη τον Αύγουστο του 1978, έλαβε μέρος με ανα-

36. Παπαδημητρίου 1994: 11.

37. Παπαδημητρίου 1977: 305.

38. Με θέμα: «Idee und Materie» (Παπαδημητρίου 1977: 305).

κοίνωση στα γερμανικά για τη «Σημασία των γλωσσικών παρατηρήσεων του Αριστοτέλη για τη φιλοσοφική ανθρωπολογία», ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στα εκδοθέντα *Πρακτικά του Συνεδρίου*³⁹. Το συμπέρασμα που συνάγει ο Παπαδημητρίου είναι ότι «οι αναλύσεις του Αριστοτέλη... αποτελούν έκφραση της αντίληψής του για τον άνθρωπο ως ψυχοσωματική ολότητα, έρχονται δε με τη συστηματική τους πληρότητα σε αισθητή αντίθεση προς την κατάσταση που επικρατεί στη σύγχρονη έρευνα στις επιστήμες της γλώσσας και συμβάλλουν θετικά στην ορθότερη προσέγγιση του προβλήματος του γλωσσικού φαινομένου»⁴⁰.

Το 1980 δημοσίευσε στα γερμανικά το άρθρο του «Η αρχή της αντίφασης στον Αριστοτέλη και στον Hegel»⁴¹, στο οποίο αναδεικνύει τη διαφορετική προσέγγιση των δύο φιλοσόφων. Κατά τον Αριστοτέλη δεν μπορεί να υπάρξει αντίφαση. Πρόκειται δηλαδή κατ' ουσίαν για την αρχή της μη-αντίφασης, αρχή που κατά τον Αριστοτέλη είναι η *βεβαιστάτη των αρχών... πασών* (*Μ.τ.φ.* 1005 b 17) και ισχύει η αρχή αυτή και όσον αφορά τα όντα και όσον αφορά τη νόηση⁴². Ο Hegel, αντίθετα, όπως σημειώνει ο Παπαδημητρίου, «αντικρούει τη Μεταφυσική που στηρίζεται στην αρχή της ταυτότητας...» και τονίζει ότι «όλα τα πράγματα είναι μέσα τους αντιφατικά... αυτό που κινεί τον κόσμο είναι η αντίφαση. Δεν υπάρχει τίποτε που να μην κλείνει μέσα του το «Είναι» και το «Μη είναι». Διαπιστώνεται, δηλαδή, μια πλήρης αντίθεση μεταξύ των δύο φιλοσόφων, όσον αφορά το πρόβλημα αυτό. Θεωρώ ότι δεν παρέλκει η επισήμανση ότι η διαπραγμάτευση στηρίζεται σε κείμενα του Αριστοτέλη και του Hegel καθώς και σε δευτερεύουσα βιβλιογραφία για τον Hegel, όχι όμως και για τον Αριστοτέλη, πράγμα, ωστόσο, που δικαιολογείται —εν μέρει— από την πολυετή ενασχόληση του Παπαδημητρίου με τη φιλοσοφία του Σταγ(ε)ιρίτη.

Τον ίδιο χρόνο (1980) δημοσίευσε, πάλι στα γερμανικά, το άρθρο «Μεθοδολογικές αρχές στους Έλληνες φιλοσόφους»⁴³, όπου κατά τον ίδιο τον συγγραφέα ερευνώνται «τα κύρια χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης των πρώτων ερευνητικών μεθόδων από τους Προσωποκρατικούς»⁴⁴. Όσον αφορά τον τρόπο προ-

---

39. Παπαδημητρίου 1983: 229 – 234.

40. Παπαδημητρίου 1994: 16.

41. Παπαδημητρίου 1980.

42. Παπαδημητρίου 1994: 23.

43. «Methodologische Ansätze bei den ersten Griechischen Philosophen» (Παπαδημητρίου 1980:565-574).

44. Παπαδημητρίου 1994: 25.

σέγγισης που χρησιμοποιεί ο Ευθύμης Παπαδημητρίου στο συγκεκριμένο άρθρο, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν και, χωρίς να διεκδικώ το αλάθητο (παρ' όλο που ιδιαίτερα μ' έχει απασχολήσει η προσωκρατική σκέψη και μάλιστα η γένεσή της), αμφιβάλλω αν υπήρξε τόσο σύνθετος ο τρόπος σκέψης των πρώτων φιλοσόφων. Ανεξαρτήτως όμως της δικής μου άποψης, βρίσκω πολύ ενδιαφέροντα τον τρόπο προσέγγισης που επιχειρεί ο Ευθύμης Παπαδημητρίου (αν και περίπλοκο), διαπίστωση που μου επιτρέπει να πιστεύω ότι, αν ο Παπαδημητρίου επέμενε στο συνδυασμό μελέτης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και πορισμάτων της σύγχρονης επιστημολογίας, τ' αποτελέσματα θα ήταν μάλλον καλά, αν όχι πολύ καλά.

Στα ίδια πλαίσια, αξιολογώ —ας μού επιτραπεί η έκφραση— θετικά τη χρησιμοποίηση της άποψης του Αριστοτέλη για το *ὄν* ως *ᾧ*, *περὶ τοῦ ὄντος ἢ ᾧ*, για την κατανόηση και «επιλυση μεθοδολογικών και θεωρητικών προβλημάτων που απασχολούν σήμερα τη φιλοσοφική ανθρωπολογία»⁴⁵, όπως αυτό επιχειρείται σε ανακοίνωση που έγινε σε διεθνές συνέδριο το 1980⁴⁶ και η οποία όμως, όσο μπόρεσα να ελέγξω, δεν δημοσιεύτηκε.

Ενδιαφέρον —και από τα σημαντικότερα άρθρα του— είναι το άρθρο, αρχικά ανακοίνωση, για την ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας από τον Hegel. Στο άρθρο αυτό ερευνά τον τρόπο που εφαρμόζει ο Hegel, τη διαλεκτική μέθοδο, στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Ορθά επισημαίνει ότι η εφαρμογή μιας ορισμένης θεωρίας, εν προκειμένω της θεωρίας του Hegel, για τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας⁴⁷, χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν τα εμπειρικά δεδομένα, οδηγεί σε παρερμηνείες (πράγμα το οποίο και ο ίδιος έχω διαπιστώσει) και ότι «η εκτίμηση (αξιολόγηση δηλαδή) της Ελληνικής φιλοσοφίας από τον Hegel είναι συχνά άδικη, μονόπλευρη και αντιφατική»⁴⁸.

Από το 1983 ο Παπαδημητρίου επανεμφανίζεται, όσον αφορά τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, τρία χρόνια αργότερα, το 1986, σ' ένα πεντασέλιδο άρθρο στο περιοδικό *Διαβάζω*⁴⁹, όπου εκδέτει συνοπτικά (απευθυνό-

45. Παπαδημητρίου 1994: 27.

46. «Die wissenschaftstheoretische Relevanz der aristotelischen Wissenschaft vom "Seienden als Seienden" für die philosophische Erfassung des Wesens vom Menschen in der gegenwärtigen philosophischen Anthropologie», VII Congresso Internazionale "Metafisica e Scienze dell' Uomo", Bergamo 1980.

47. Παπαδημητρίου 1983:1-8.

48. Παπαδημητρίου 1994:46.

49. Παπαδημητρίου 1986 (με τίτλο του άρθρου: «Οι ανθρωπολογικές απόψεις του Αριστοτέλη»).

μενος οπωσδήποτε σ' ένα ευρύ κοινό) αλλά ορδά τις ανθρωπολογικές απόψεις του Αριστοτέλη, στηριζόμενος και σε κείμενα του Αριστοτέλη και σε περιορισμένη αλλά αξιόλογη βιβλιογραφία. Δύο χρόνια αργότερα στο άρθρο του «Η παρουσία της Στωϊκής φιλοσοφίας στη γερμανική φιλοσοφία του Διαφωτισμού»⁵⁰, ερευνά την «παρουσία» της Στωϊκής φιλοσοφίας σε μερικούς εκπροσώπους του γερμανικού διαφωτισμού. Στο άρθρο αυτό θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αρχίζουν να φαίνονται οι συνέπειες της απομάκρυνσης όλο και περισσότερο του Ευθύμη Παπαδημητρίου από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, γιατί θεωρώ κάπως αδικαιολόγητο το γεγονός ότι δεν παραπέμπει σε έργα των Στωϊκών ή —έστω— σε μαρτυρίες γι' αυτούς (παρά μόνο μια φορά στον Διογένη Λαέρτιο). Ωστόσο, χρησιμοποιώντας αξιόλογη δευτερεύουσα βιβλιογραφία τόσο για τους Στωϊκούς όσο και για τη νεώτερη εποχή και τους φιλοσόφους, στους οποίους αναφέρεται, και —το σημαντικότερο— έργα αυτών των ιδίων, οδηγείται σε ορδά συμπεράσματα. Τέλος, επισημαίνοντας ο Παπαδημητρίου τη σημασία της Στωϊκής φιλοσοφίας για τον γερμανικό Διαφωτισμό εκφράζει κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο την πίστη του στη χρησιμότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, όπως αυτό θα καταστεί σαφές και απ' όσα θ' αναφερθούν πιο κάτω.

Από το 1988 ως το 1999 ο Ευθύμης Παπαδημητρίου, όσο μπόρεσα να ελέγξω, δεν δημοσίευσε τίποτε σχετικό με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Έδωσε όμως μια διάλεξη για την *άριστην πολιτείαν* κατά τον Αριστοτέλη το 1992 (στο Ελεύθερο Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) και έκαμε, όπως θ' αναφερθεί λεπτομερέστερα πιο κάτω, δύο ανακοινώσεις, μία το 1992 και μία το 1994. Το 1999 (6 Αυγ.) δημοσίευσε στο ένδετο «Βιβλιοθήκη» της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία» μια απλή παρουσίαση του βιβλίου του Βασιλη Κάλφα για το έργο του Αριστοτέλη *Περὶ φύσεως*⁵¹.

Όπως στο διδακτικό έργο ο Ευθύμης Παπαδημητρίου, μετά το 1995, επανήλθε στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία το 2006 κατά το εαρινό εξάμηνο και στο Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών με το ίδιο μάλιστα θέμα: Προσωκρατική φιλοσοφία, με το οποίο θέμα άρχισε τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο, ενώ το αμέσως επόμενο εξάμηνο, ήτοι το χειμερινό του ακαδημαϊκού έτους 2006-2007 (έτους αφυπηρητήσεώς του από το Πανεπιστήμιο) δίδαξε στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών και μάλιστα «Πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», κατά τον ίδιο περίπου τρόπο επανήλ-

50. Παπαδημητρίου 1988: 9-23.

51. Κάλφας 1999.

θε το 2004 στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και όσον αφορά το ερευνητικό του έργο, για έναν πλήρη, διπλό: προφορικό και γραπτό «αποχαιρετισμό στα όπλα», τα όπλα ενός πνευματικού ανθρώπου, τη συγγραφή και διδασκαλία. Κι αυτή τη φορά, όπως και σε δύο προηγούμενα άρθρα του, ορδώς συνδύασε την αρχαία με την νεώτερη και σύγχρονη φιλοσοφία και επιστήμη. Πράγματι, στο Επισημονικό Συμπόσιο που έλαβε χώρα στο Καπέσοβο Ζαγορίου τον Σεπτέμβριο του 2004 συμμετέσχε με την ανακοίνωση «Οι μετασχηματισμοί της αριστοτελικής έννοιας του χρόνου στην ύστερη νεωτερικότητα»⁵². Όπως σημειώνει ο Παπαδημητρίου (σ. 41), η έννοια του χρόνου κατά τον Αριστοτέλη είναι ένα δύσκολο πρόβλημα και, ενώ οι περισσότεροι από τους ερευνητές, που ασχολήθηκαν μ' αυτό, υποστηρίζουν ότι η σχετική θεωρία του Αριστοτέλη παρουσιάζει και σήμερα ακόμη ενδιαφέρον, υπάρχουν και μερικοί, «ελάχιστοι», που διατυπώνουν αντίθετη άποψη. Το ενδιαφέρον για τη θεωρία του Αριστοτέλη, όσον αφορά το χρόνο, ο Παπαδημητρίου το συνδέει και με το φιλοσοφικό ενδιαφέρον που τελευταία επιδεικνύεται ως προς την ιστορικότητα.

Ο ερευνητής φαίνεται ότι κατέχει το θέμα και θεωρεί απαραίτητο για την κατανόησή του να ληφθούν υπ' όψιν βασικά μεν τα κείμενα του ίδιου του Αριστοτέλη αλλά και οι ερμηνείες που έδωσαν οι σχολιαστές του Θεμιστίους, Σιμπλίκιος και Φιλόπονος, καθώς και ο Θωμάς Ακινάτης, σε συνδυασμό πάντα με τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας. Θεωρώ ότι μεθοδολογικά η τοποθέτηση αυτή είναι πολύ ορθή. Μια τέτοια έρευνα δεν μπορεί βέβαια να γίνει στα πλαίσια ενός άρθρου, το οποίο μάλιστα φιλοδοξεί να παρουσιάσει τους «μετασχηματισμούς της αριστοτελικής έννοιας του χρόνου στην ύστερη νεωτερικότητα». Παρ' όλα αυτά ο Παπαδημητρίου κατορθώνει μέσα από ένα μεστό κείμενο να δώσει μια καθαρή εικόνα του προβλήματος. Καθώς μάλιστα συνδέει τη σημασία του χρόνου με την παγκοσμιοποίηση, το άρθρο αποκτά ιδιαίτερη σημασία και το θεωρώ από τα καλύτερα, αν όχι το καλύτερο άρθρο, που έχει γράψει για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Αυτό με αναγκάζει να επαναλάβω μια άποψη που διατύπωσα πιο πάνω, ότι αν ο Παπαδημητρίου, κυρίως ασχολούνταν και με τη σύγχρονη επιστημολογία, επέμενε στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας σε συνδυασμό και σύγκριση με τα πορίσματα της σύγχρονης επιστήμης και επιστημολογίας, τ' αποτελέσματα θα ήταν πολύ καλά⁵³.

52. Η ανακοίνωση αυτή, καλύτερα δουλεμένη, συμπεριλήφθηκε στα εκδοθέντα με επιμέλεια του Καθηγητή Παναγιώτη Νούτσου, (Νούτσος 2005: 41-48).

53. Γνωρίζω, ωστόσο, πολύ καλά ότι τα ενδιαφέροντα κάθε ανθρώπου δεν πρέπει —και ούτε είναι δυνατό— σε καμιά περίπτωση να ετεροπροσδιορίζονται.

Φρονώ, λοιπόν, ότι το προαναφερθέν φερόμενο ως το τελευταίο άρθρο για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, αν βέβαια είναι το τελευταίο, αποτελεί έναν άξιο «αποχαιρετισμό στα όπλα», σε μια αγάπη του Ευθύμη Παπαδημητρίου που ήταν η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και κυρίως η φιλοσοφία του Αριστοτέλη, μια αγάπη που κράτησε περισσότερο από τρεις δεκαετίες. Ότι σημαντικό, ενδιαφέρον και χρήσιμο έκρινε ότι υπάρχει στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, αυτό θεώρησε ότι, όσο τού το επέτρεπαν ο χρόνος και οι ικανότητές του, όφειλε να το καταγράψει ή να το επικοινωνήσει με τον προφορικό λόγο σε πανεπιστημιακό μάθημα ή δημόσια ανακοίνωση. Η επίτευξη αυτού του σκοπού μπορεί να προσέκρουσε σε αντικειμενικές δυσκολίες ή —ακόμη— και να συνοδεύτηκε από κάποια bias ή απροσεξία. Γεγονός είναι ότι αυτός το μήνυμα για την πίστη του στην αξία και χρησιμότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας το έδωσε.

IV

Εν είδει συμπεράσματος: Κατά τη διάρκεια των σαράντα περίπου εξαμήνων πανεπιστημιακής διδασκαλίας, που ο Ευθύμης Παπαδημητρίου είχε στη διάθεσή του τα είκοσι τρία χρόνια που υπηρέτησε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, από τα ογδόντα περίπου εξαμηνιαία μαθήματα που δίδαξε (τέσσερα κάθε ακαδημαϊκό έτος), στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, και για τα δύο Προγράμματα Σπουδών (Προπτυχιακό και Μεταπτυχιακό), διέδωσε μόνο έντεκα εξαμηνιαία μαθήματα, ήτοι περίπου το ένα έβδομο του συνολικού αριθμού μαθημάτων. Υπήρξαν μάλιστα και μερικά ακαδημαϊκά έτη συνεχόμενα που δεν δίδαξε καθόλου αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Επισημαίνω, ωστόσο, ότι αυτό μπορεί να οφείλεται εν μέρει —τουλάχιστον— στις ανάγκες των Προγραμμάτων (Προπτυχιακού και Μεταπτυχιακού) και στην ευγένειά του να παραχωρεί τη θέση του σε άλλα μέλη του Τομέα, που ασχολούνταν περισσότερο με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Όσον αφορά το ερευνητικό έργο του, παρ' όλο που μετά τη διδακτορική διατριβή του (1977/1978) συνέγραψε πολυσέλιδα αυτοτελή έργα και δεκάδες άρθρα αναφερόμενα σε διάφορους κλάδους της φιλοσοφίας, καθώς τα ενδιαφέροντά του ήταν πολλά και ποικίλα και το έργο του πολυσχιδές (γεγονός δετικό αυτό καθεαυτό αλλά και με αρνητικές συνέπειες), για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία δεν παρατηρείται το ίδιο. Συνέγραψε, ωστόσο, δέκα συνολικά άρθρα που αναφέρονται μάλιστα, τα περισσότερα ή σχεδόν όλα, σε καιρία προβλήματα, τις περισσότερες φορές σε συνδυασμό και σύγκριση με τη νεώτερη και σύγχρονη φιλοσοφία και επιστήμη. Τα έξι απ' αυτά (συμπεριλαμβανομένης και της ανα-

κοινώσεως στο διεθνές συνέδριο στο Bergano το 1980)⁵⁴ είναι γραμμένα στα Γερμανικά και δημοσιεύτηκαν σε διεθνή ξένα και ελληνικά περιοδικά ή Πρακτικά συνεδρίων, ενώ τα τέσσερα είναι γραμμένα στα Ελληνικά και δημοσιεύτηκαν πάλι (τα δύο εξ αυτών) σε διεθνές περιοδικό και Πρακτικά συνεδρίου.

Ακόμη, έχοντας μελετήσει ο Ευθύμης Παπαδημητρίου τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη και διαθέτοντας μια καλή γνώση και εποπτεία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, συχνά συγγράμματα ή άρθρα του επεδίωκε να τα εμπλουτίσει τεκμηριώνοντας τις απόψεις του και σε θέσεις αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων. Η ίδια γνώση και εποπτεία τού επέτρεπε να συμμετέχει σ' επιτροπές κρίσεως υποψηφίων με αντικείμενο την αρχαία ελληνική φιλοσοφία ή σ' επιτροπές επίβλεψης και κρίσεως μεταπτυχιακών και διδακτορικών εργασιών με αντικείμενο πάλι την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Επιπροσθέτως, ο Ευθύμης Παπαδημητρίου, όπως προαναφέρθηκε, έδωσε (1992) στο Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων διάλεξη με θέμα την κατ' Αριστοτέλη *άριστην πολιτείαν* και έκαμε δύο ανακοινώσεις, μία για την «Κοσμολογία του Αριστοτέλη»⁵⁵ στο «Διεθνές Συμπόσιο: Τα οντολογικά θεμέλια των κοσμολογικών θεωριών (Αθήνα, 7-9 Δεκ. 1992)», και μία για «Το πρόβλημα της ελευθερίας στη βιοθεωρία του Επικτήτου», στα πλαίσια του «Επιστημονικού Συνεδρίου: Επικτήτος: Η ζωή και το έργο του (Πρέβεζα, 17-19 Ιουν. 1994)»⁵⁶. Παραλείπω ν' αναφέρω λήμματα που έγραψε για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία σ' εγκυκλοπαίδειες.

Οπωσδήποτε, απ' όλα τ' ανωτέρω, παρ' όλο που τα ενδιαφέροντα του Ευθύμη Παπαδημητρίου ήταν πρωτίστως στραμμένα και στον ερευνητικό και στο διδακτικό τομέα στη νεώτερη και σύγχρονη φιλοσοφία και στα σύγχρονα οικολογικά —και όχι μόνο— κινήματα, φαίνεται ότι οι δεσμοί του με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία ήταν βαθιά ριζωμένα μέσα του. Αυτό εξηγεί, νομίζω, και το γεγονός ότι ο Ευθύμης Παπαδημητρίου ήταν από τους ολίγους που ολόθερμα μ' ενεδάρρυνε για την ίδρυση του *Εργαστηρίου Πλατωνικών και Αριστοτελικών Μελετών* και βοήθησε, όσο μπορούσε, στον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του *Εργαστηρίου*. Η ολόθερμη ενδάρρυνση μάλιστα έγινε δύο φορές, την

54. Δεν γνωρίζω αν η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε, αλλά είναι η μόνη από τις πολλές, που έκαμε, την οποία αναλύει στο υποβληθέν στο Τμήμα το 1994 *Υπόμνημά του* (1994: 26-28)

55. Δυστυχώς δεν μπόρεσα να πληροφορηθώ ούτε αν δημοσιεύτηκαν τα Πρακτικά του Συνεδρίου ούτε αν σ' αυτά συμπεριλήφθηκε η ανακοίνωση του Παπαδημητρίου.

56. Η ανακοίνωση δεν δόθηκε για δημοσίευση στα Πρακτικά (δημοσιευθέντα το 1997 με επίμεια του υπογράφοντος) και μάλλον σίγουρα δεν δημοσιεύτηκε.

πρώτη φορά το 2000, όταν υπέβαλα την αίτηση στον Τομέα και στο Τμήμα, προκειμένου ν' αποδεχθούν το αίτημά μου και να το προωθήσουν. Συνέβη μάλιστα σε μια εποχή που ο ίδιος βρισκόμουν μπροστά στο δίλημμα να διαθέσω τον ολίγο ελεύθερο χρόνο για συγγραφή άρθρων και βιβλίων ή για την ίδρυση ενός Εργαστηρίου – Κέντρου, που το θεωρούσα χρέος ανεκπλήρωτο του Νεοελληνικού Κράτους απέναντι στους δύο κορυφαίους —σύμφωνα με τα σωθέντα έργα— φιλοσόφους της αρχαιότητας και ταυτόχρονα αναγκαίο για τη φιλοσοφική παιδεία των νέων γενεών. Τη δεύτερη φορά η ενθάρρυνση ήρθε, όταν είχε πια ιδρυθεί το *Εργαστήριο* και άρχισε να εμπλουτίζεται με δωρεές, μεταξύ των οποίων ήταν και δικές του, αφού δώρισε στο *Εργαστήριο* ό,τι σχετικό υπήρχε στην προσωπική του βιβλιοθήκη. Τότε μου είπε: «Προχώρα το *Εργαστήριο* αυτό έχει μέλλον». Αν, λοιπόν, η αρχαία ελληνική φιλοσοφία είχε λαλιά, αν ο Πλάτων και (κυρίως) ο Αριστοτέλης μπορούσαν ν' αρθρώσουν μια και μόνο φράση, θα του έλεγαν, μαζί με τον Άγγελο Σικελιανό: «Πολὺν καιρὸ πλανήθηκες στῆς ἀρνησιᾶς τὸν κάμπο».

Τα τελευταία χρόνια μας ένωσε περισσότερο το τραγικό γεγονός, να μην περάσει *ἀνώδυνα* και *εἰρηνικᾶ* τὰ τέλη τῆς ζωῆς του. Διάπυρη ευχή όλων μας, των μελών του Τομέα, του Τμήματος, πολλών άλλων μελών του Πανεπιστημίου αλλά και εκτός αυτού ήταν η ολόψυχη συμπόνια μας να μπορούσε να χρησιμεύσει ως *βάλασμο* για τον ίδιο, τη γυναίκα του, τα παιδιά του (και άλλους δικούς του), που τόσο *αξιέπαινα* στάθηκαν κοντά του, όλα τα χρόνια του μεγάλου πόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anton, J.P. (Γιάννης Π. Αντωνόπουλος). (2004). *Το Χρονικό μιας Φιλοσοφικής Φιλίας. Τρία κείμενα και Άλληλογραφία (1948-1982) με τον Ευάγγελο Παπανούτσο* (Αθήνα: Gutenberg).
- Darwin, Ch. R. (1971). *Essays zur Entstehung der Arten*, hrsg von H.M Nobis (München: Kindler).
- Δεσποτόπουλος, Κ.Ι. (1980², 1957¹). *Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος* (Αθήνα: Παπαζήσης).
- Δεσποτόπουλος, Κ.Ι. (1997). *Φιλοσοφία του Πλάτωνος* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΕΦ).
- Δημαράς, Α. (1990², 1974¹). *Η Μεταρρύθμιση που δέν έγινε*. Τόμ. Β': 1895-1967 (Αθήνα: Έρμης).
- Düring, I. (1991). *Αριστοτέλης. Παρουσίαση και έρμηνεία της σκέψης του*. τ. Α'. Μτφρ: Π. Κοτζίτς-Παντελῆ (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.).
- Hunger, H. (1991). *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*. Τόμ. Α': *Φιλοσοφία, Ρητορική, Έπιστολογραφία, Γεωγραφία*. Μτφρ: Λ. Γ. Μπενάκης, Ι. Β. Αναστασίου, Γ.Χ. Μακρῆς (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.).
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν. (1970⁶, 1941¹). *Είσαγωγή στον Πλάτωνα* (Αθήνα).
- Κάλφας, Β. (1999). *Αριστοτέλης, Περί Φύσεως. Το δεύτερο των Φυσικών*. Είσαγωγή - μετάφραση - σχολιασμός Β.Κ. (Αθήνα: ΠΟΛΙΣ).
- Μπενάκης, Λ.Γ. (1987). «Ο Ευάγγελος Παπανούτσος και ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στο «Αθήναιον»», στα *Πρακτικά του Συμποσίου: Ε.Π. Παπανούτσος. Ο παιδαγωγός και ο Φιλόσοφος, (Ιωάννινα 30/10 - 1/11/1985)* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), 209-224.
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1986). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή- Τμήμα Φ.Π.Ψ., *Οδηγός Σπουδών Εαρινού Εξαμήνου 1986* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1986). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φ.Π.Ψ., *Οδηγός Σπουδών Χειμερινού Εξαμήνου 1986-1987* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1987). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φ.Π.Ψ., *Οδηγός Σπουδών Εαρινού Εξαμήνου 1987* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1989). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φ.Π.Ψ., *Οδηγός Σπουδών 1989-1990* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1994). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φ.Π.Ψ., *Οδηγός Σπουδών 1994-1995* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).

- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1999). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φ.Π.Ψ., *Οδηγός Μεταπτυχιακών Σπουδών. Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών 1999-2000* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Πανεπιστήμιο Κρήτης (2001). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Τμήμα Φ.Π.Ψ, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Κρήτης: Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, *Οδηγός Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών 2001-2002* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Πανεπιστήμιο Κρήτης (2004). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Τμήμα Φ.Π.Ψ, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Κρήτης: Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, *Οδηγός Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών. Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών 2002-2003* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Πανεπιστήμιο Κρήτης (2006). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Τμήμα Φ.Π.Ψ, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Κρήτης: Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, *Οδηγός Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών. Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών 2006-2007* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1977). «Der Materie-Form-Dualismus und die aristotelische Lehre vom Menschen», *Φιλοσοφία* 7: 305-314.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1977). «Zum Verhältnis wissenschaftlicher Gesellschaften-industrie Revolution in England», *Analysen und Besichte aus Gesellschaft und Wissenschaft* (Erlangen-Nürnberg), 7: 103-148.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1979). *Ethische und psychologische Grundlagen der aristotelischen Rhetorik* (Frankfurt a.M/Bern/Las Vegas: P. Lang).
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1980). «Methodologische Ansätze bei den ersten Griechischen Philosophen», *Philosophical Inquiry* 2: 265-274.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1980). «Der Satz von Widerspruch bei Aristoteles und Hegel», *Hegel-Jahrbuch*: S. 66-75.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1983). «Die Relevanz der Sprachbetrachtungen von Aristoteles für die philosophische Anthropologie», στα *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου «Αριστοτέλης»* (Θεσσαλονίκη 7-14 Αυγ. 1978), (Αθήναι: Ύπουργείον Πολιτισμού και Έπιστημών): τ. IV 229 - 234.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1983). «Die dialektische Methode der Philosophiegeschichte Hegels am Beispiel seiner Darstellung der altgriechische Philosophie», *Annalen der internationalen Gesellschaft für dialektische Philosophie*: 1-8.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. «Οι ανθρωπολογικές απόψεις του Αριστοτέλη». *Διαβάζω*, τεύχ. 135: 21-25.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1987). «Το ήθος του κριτικού φιλοσόφου και τα όρια της κριτικής φιλοσοφίας», στα *Πρακτικά του Συμποσίου: Ε.Π. Παπανούτσος. Ο παιδαγωγός*

- και ο Φιλοσόφος (Ιωάννινα: 30/10-1/10/1985) (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων): 253-261.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1988). «Η παρουσία της Στωϊκής φιλοσοφίας στη γερμανική φιλοσοφία του Διαφωτισμού», *Δωδώνη*, Μέρος Τρίτο, 16: 9-23.
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (1994). *Υπόμνημα που υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* (Ιωάννινα).
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (2001). *Συμπληρωματικό Υπόμνημα που υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* (Ιωάννινα).
- Παπαδημητρίου, Ε.Γ. (2005). «Οι μετασχηματισμοί της αριστοτελικής έννοιας του χρόνου στην ύστερη νεωτερικότητα», στο Π. Νούτσος (επιμ.). *Πρακτικά: Επιστημονικού Συμποσίου (Καπέσοβο, 25-26 Σεπτ. 2004): Μορφές κατανόησης και διαχείρισης του χρόνου* (Ιωάννινα: Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων-Πολιτιστικός Σύλλογος Καπέσοβου «Αλέξης Νούτσος»): 41 – 48.
- Παπανούτσος, Ε.Π. (1939). *Πλάτωνος Φαίδων* (Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος).
- Παπανούτσος, Ε.Π. (1971). *Ι. Kant, Δοκίμια* (Αθήνα: «Δωδώνη»).
- Παπανούτσος, Ε.Π. (1982). *Άπομνημονεύματα. Ένα χρέος: τής Μπάμπης Οικονόμου* (Αθήνα: Στρατής Γ. Φιλιππότης).
- Seidl, H. (1972). *Der Begriff des Intellekts bei Aristoteles im philosophischen Zusammenhang seiner Hauptschriften* (Meisenheim am Glan).
- Sontheimer, W. - Ziegler, K. (Hrsg.). (1979). *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike in 5 Bänden* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag).
- Τέζας Χ.Α. (2014-2015). *J.P. «Anton (Ιωάννης Π. Αντωνόπουλος)*. (Ohio 1920-Florida 2014). Ένας μεγάλος ευεργέτης του ΕΡ.Π.ΑΡΜ», *Δωδώνη*, 37: 207-218.